

GÖNCZI GERGŐ

Gallienus császár kísérletei a III. századi Róma katonai, közigazgatási és pénzügyi válságának orvoslására (253–268)

A III. századi válság elmélyülése Valerianus és Gallienus alatt

Róma történetének egyik legviharosabb időszaka a III. század volt. Marcus Aurelius halálával (180) véget ért a „jó császárok” kora, és Commodus rémuralmával kezdetét vette a principatus csaknem százéves válsága, amely Diocletianusig tartott. A Severusok (193–235) és a katonacsászárok (235–284) alatt a birodalom teljes struktúrájában hanyatlás indult meg. A tünetek már Marcus Aurelius idején (161–180) jelentkeztek a markomann háborúkkal, de még csak provinciális szinten. Ezeknek kiterjedésében komoly kül- és belpolitikai problémák játszottak közre a II. század végétől. A III. századtól kezdve például egyre erősödött a rajnai és dunai határszakaszon a barbár nyomás, míg keleten a hatalmas Szásszánida Birodalom emelkedett fel, amely Róma legnagyobb vetélytársává vált. Az állandó külső támadások következtében a principatus szilárdnak hitt társadalmi, politikai és gazdasági rendszere az összeomlás szélére került. A városok, mint gazdasági központok, a barbár hadjáratok célpontjai lettek, amelynek köszönhetően fokozatosan elnéptelenedtek és lehanyatlottak. A lakosság vidékre menekült, ahol vagy útonállóként fosztogatott, vagy egy gazdag nagybirtokoshoz szegődött *colonusként*. A távolsági kereskedelem szinte teljesen megszűnt. A bányák működése és az ipari termelés jelentősen visszaesett. Az élelmiszer- és termékhiány a pénz elértéktelenedéséhez vezetett, amelyet a III. századi császárok a devalvációval, új pénzverdek alapításával, vagy vagyonek kobzással próbáltak megfékezni. A lakosságot a barbár támadások mellett a pusztító járványok, az éhezés és a természeti katasztrófák is tizedelték, amelyeknek következtében komoly munkaerőhiány lépett fel. Az erősödő létbizonytalanság közepette egyre fokozódott a hadsereg politikai befolyása, amelynek eredménye a sűrű császárváltás lett. A *senatus* a III. században már csak gazdaságilag bizonyult erősnek, míg a lovagok és az alacsony sorból származó katonák egyre nagyobb számban foglalták el a vezető politikai és katonai tisztségeket.¹

Ilyen körülmények között került hatalomra 253 őszén Valerianus és fia, Gallienus, akik a 250-es évek második felében az elsődleges célnak a barbár és a perzsa fenyegetés megszüntetését tekintették, ezért felosztották egymás közt a birodalmat. Gallienus nyugaton maradt a rajnai és dunai *limes* védelmére, míg Valerianus keletre ment a perzsák ellen.

¹ A III. századi válságot bővebben lásd ALFÖLDY 2000. 152–175. és de BLOIS 1976. 9–23.

Azonban Valerianus perzsa fogságba esése után (259-ben vagy 260-ban) Róma történelmének legsötétebb mélypontjára süllyedt a 260-as években. A II. század végétől burjánzó gazdasági, társadalmi és katonai problémák Gallienus egyeduralma idején annyira kicsúcsosodtak, hogy válaszlépések már nem maradhattak el. Egyértelművé vált ugyanakkor, hogy a principatus rendszere elavult, és alkalmatlan lett a válságok kezelésére, így Gallienusnak új irányokba kellett mozdulnia. Southern és de Blois szerint azonban a császárnak nem volt ideje egy hosszú távú reformpolitika kitervelésére, ezért a hadsereg, a kormányzat és a pénzügy terén végzett változtatások sokkal inkább a pillanatnyi vészhelyzet által kiváltott reakciók voltak a részéről.² Gallienus tehát az uralkodása alatti problémák megoldására törekedett, és nem egy új rendszer felállításán gondolkodott. Azonban kétségtől van igazsága Southernnek abban, hogy az őt követő császárok az ő eszközeiből szelektálva mozdították el pozitív irányba Rómát, és így elfogadhatjuk azt, hogy a késő római birodalom alapjai a III. század 60-as, 70-es éveire nyúlnak vissza.³

Gallienus hadserege: a mediolanumi lovasság és a *vexillatiók*

Gallienus helyzetét alaposan megnehezítette egyrészt a birodalom átmeneti szétforgácsolt-sága, másrészt az állandó barbár és perzsa veszély. A két Germania, majdnem egész Gallia (kivéve Gallia Narbonensist), Britannia és Hispania Germania Inferior helytartójához, Marcus Cassianus Latinus Postumushoz pártolt át 260-261 környékén.⁴ A keleti provinciák formálisan még a birodalomhoz tartoztak, és hűek maradtak a császárhoz, de a gyakorlatban Septimius Odenathus és Palmyra irányítása alá kerültek. A perzsa háború terhét így Odenathus vette át, ezzel Gallienus biztonságban tudhatta magát kelet felől, de a nyugaton megalakult Gall Birodalom és a limesen túli barbár betörések ellen a császárnak erős, lojális hadseregre volt szüksége. Ennek hiányában ugyanis képtelen lett volna megvédeni a még fennhatósága alá tartozó területeket, mint Itáliát, Illyricumot, a Balkánt és Asia Minor nyugati részét.

A hadsereg terén végzett újításai közül elsőként a rendkívül gyors mozgású és hatékony lovasságát kell kiemelni. Valószínűleg ez a reform annak tudható be, hogy a császár felismerte a gyalogságra épülő római légió hátrányait a portyázó barbár és perzsa lovassággal szemben. A nehézfegyverzetű légiók nem tudták gyorsaságban felvenni a versenyt a Rajnán vagy a Dunán túlról betörő barbárokkal, akik miután végig pusztították a határ menti provinciákat, rövid időn belül visszavonultak. A római légiók így nemcsak, hogy elmulasztották az összecsapásokat, de az általuk üresen hagyott *limesszakaszon* keresztül újabb betörésekkel lehetett számolni. Gallienus ezért nemcsak a légiók lovasságának a számát emelte meg 120 főről 726 főre, hanem létrehozott különféle lovas *alákból* és *auxiliákból* egy állandó lovasságot, amely de Blois szerint a 254–58 közötti időszakban alakulhatott ki, amikor a császár még a rajnai limesnél harcolt a germán törzsekkel.⁵ A lovasok igen kevert etnikumúak voltak: a római lovasság elitje mellett (ők az ún. *promoti*) még mór, szír és dalmát lovasok is nagy számban előfordultak. Ezek igen

² De Blois megemlíti ezt pl. a gyors mozgású vexillatiók felállítását és a stratégiai pontok mentén kiépült védelmi rendszer kapcsán (lásd de Blois 1976. 32–33.). Pat Southern is úgy véli, hogy Gallienus minden intézkedésével nem a távoli, hanem a közel jövő érdekét tartotta szem előtt, ami az ő esetében nem egy új rendszer (lásd tetrarchia) alapjainak lefektetését, hanem a birodalom megmentését jelentette (lásd Southern 2001. 82.).

³ Lásd Southern 2001. 83.

⁴ Lásd Southern 2001. 98.

⁵ Lásd de Blois 1976. 27.

jól felszereltek, és sokféle fegyverrel is bírtak: a mórok például dárdával harcoltak, a szírek pedig lovasíjászok voltak.⁶ Ennek az új, és császárhoz hű seregnek a központja Mediolanum⁷ lett, amely egyben Gallienus főhadiszállása is volt a 260-as években. A mediolanumi lovasság teljesen önálló alakulatként volt nyilvántartva, saját parancsnokkal rendelkezett (Aureolus 267-ig töltötte be a tisztséget), aki közvetlenül a császárnak tartozott beszámolóval.⁸ Mediolanum mellett az előnyös fekvése szólt: Gallienus innen ellenőrzése alatt tudta tartani az Alpok hágóit, és gyors ellencsapást indíthatott Postumus vagy a betörő barbár törzsek ellenében, akik Itáliára, Illyricumra, esetleg a Balkánra akartak rontani. Ugyanakkor a Pó-síkság dús legelői is kedvező terepet biztosítottak a lovak eltartásához.

A történészek körében vita van arról, hogy Gallienus speciális lovassága alapja lehetett-e a IV. századi *limitanei* és *comitatenses* kialakulásának, amelyek Diocletianus és Nagy Constantinus alatt értek be.⁹ Goldsworthy szerint a mediolanumi lovasság az egyik fontos előzménye lehetett a késő római hadseregnek.¹⁰ Mások szerint (pl. de Blois) ez a lovasság csak a pillanatnyi taktikai és stratégiai céloknak megfelelően állt össze, ezért nem szabad túlértékelni, és a *comitatenses* előfutárának tartani.¹¹ Azonban az kétségtől igaz, hogy számos győzelmet hozott a császárnak ez az alkalmi erő. Maga Southern is inkább de Blois felé hajlik, de úgy véli, hogy Gallienus nyomán utódai (pl. Claudius Gothicus, Aurelianus) még használhatták ezt az egységet a gótok ellenében, de a birodalom területi helyreállítása után valószínűleg megszűnt a mediolanumi bázis.¹²

Gallienusnak ugyan Mediolanum volt a főhadiszállása, de emellett még más stratégiai pontokat is megerősített, ahová szintén válogatott különítményeket, az ún. *vexillatio*kat helyezett el. Mediolanumban minden bizonnyal csak lovas egységek voltak összegyűjtve, míg más erődökben eltérő légiók különféle *cohors*ait állította egybe. Kiemelkedő hadászati központ volt még Észak-Itáliában Aquileia és Verona. Már Marcus Aurelius a markomann háborúk idején elhelyezett egységeket Aquileiában, tehát fontos védelmi pont volt a II. század közepén is, míg Verona őrizte Itália egyik fontos kapuját, a Brenner-hágót.¹³ Az Égeikum térségében jelentős erő volt Byzantium, amely a Balkán és Asia Minor nyugati részének védelmét biztosította, illetve a mai Macedónia területén fekvő Lychnidus, amely a Dacia felől érkező barbár támadásokat fogta fel. Illyricum védelmét Aquincum, Sirmium, Siscia (mai Sziszek) és Poetovio (mai Ptuj) látta el. Valerianus és Gallienus közös uralkodása idején fontos támaszpont volt nyugaton a mai Köln városa (Colonia Claudia Ara Agrippinensium), míg keleten Antiochia (Valerianus főhadiszállása a perzsákkal folytatott harcok idején) és Samosata. Ezek mellett számos kisebb erődöt is emeltek Gallienus alatt: ilyen volt például Nicea, Milétosz és Vindonissa, de az ő idejében vették újra fallal körül Athént, és építették fel az iszthmoszi falat is.¹⁴

⁶ Lásd SOUTHERN 2001. 89.

⁷ Ezt bizonyítják az itt alapított pénzverde FIDES EQUITUM és FIDES MILITUM feliratú érméi. Lásd de BLOIS 1976. 27.

⁸ Lásd SOUTHERN 2001. 89.

⁹ *Limitanei*: határvidéki helyőrséghez hasonló, amely a határ menti provinciát irányító *dux* vezetése alatt állt; harcértéke elég csekély, nagyobb betörések megfékezésére nem volt alkalmas; a határvédelem mellett az adott provincia közbiztonságáért is felelős volt.

Comitatenses: a hátszágba visszavont, jóval képzetlenebb harctéri egységek, amelyek a császár közvetlen, vagy magas rangú képviselője útján, közvetett befolyása alatt állt; ha a *limitanei* az adott határszakaszon nem tudta feltartóztatni az ellenséget, akkor a *comitatenses* vonult fel ellene. Lásd GOLDSWORTHY 2004. 202–203.

¹⁰ Lásd GOLDSWORTHY 2004. 202.

¹¹ Lásd de BLOIS 1976. 29.

¹² Lásd SOUTHERN 2001. 90.

¹³ Lásd de BLOIS 1976. 31.

¹⁴ Lásd Zószimosz *Új történelem* I. és de BLOIS 1976. 36.

Gallienus hadereje a hatékony lovasság mellett tehát a *vexillatió*kából állt. Ez, az összevont csapattestekből álló zászlóalj a nevét a hadijelvényéről, a zászlóról (*vexillum*) kapta. Összetétele és nagysága attól függött, hogy milyen feladatkörben kellett teljesítenie. Például egy *praepositus vexillationis* vezette 1000 fős különítmény provincián belüli közmunkákra, vagy katonai szállítványok biztosítására volt alkalmas. Viszont egy *dux* parancsnoksága alá rendelt több zászlóaljból álló hadsereget egyértelműen hadjáratra készítettek fel. Ilyen alkalmilag felállított, meghatározott megbízatással ellátott különítményeket már a császárkor első századában is használtak, de csak a II. századtól vált ismétlődő szokássá. Gallienus volt azonban az első, aki mint a római hadsereg állandó elemeire, a *vexillatió*kra támaszkodott.¹⁵ Lukás de Blois szerint azonban az új stratégiai pontok megerősítése és a különítményekből összeszedett haderő mögött nem egy előre megtervezett, tudatos védelmi politikát kell feltételezni, hanem a Gall Birodalom és a barbárok betöréseire adott kényszerű reakciókat kell látni.

Új vezető réteg a katonai és a közigazgatási szinteken

A 260-as években a hadsereg terén a legnagyobb változást az mutatta, hogy megnőtt az alacsony sorból származó katonák és lovagok szerepvállalása a hadvezetésben. A szenatori rend kiszorulása a vezető katonai pozíciókból már jóval korábban, a II–III. század folyamán megindult.¹⁶ Gallienus korában ez a tendencia még inkább kiszélesedett, amelynek fő oka az volt, hogy egy szétesett, politikai mélypontra süllyedt birodalomnak katonailag képzett, és megbízható emberekre volt szüksége. A katonacsászárok alatt Róma egyre inkább a hadseregre szorult, ezért sokkal inkább olyan emberek kellettek, akiknél hivatás volt a katonáskodás, nem pedig csak egy lépcsőfok a társadalmi ranglétrán való előbbre jutáshoz. A senatorok hivatali pályájából a *legatusi* (*legatus legionis*) és a *tribunusi* (*tribunus laticlavius*) tisztségek így eltűntek.¹⁷ Lukás de Blois szerint az *ordo senatoris* még Valerianus fogságba esése előtt (vagyis kb. 260-ig) még birtokolta a hadsereg felső vezetését, de 260 után elvesztette azt.¹⁸ Aurelius Victor szerint erre Gallienus rendelete útján került sor, amivel a senatorokat kizárta a katonai vezető posztokból.¹⁹ A seregek élére a *praefectus* (teljes címén *praefectus legionis*) és a *praepositus* került, aki a *legatus* és a *tribunus* jogkörét vitte tovább azzal a nagy különbséggel, hogy 260-tól kezdve már nem senator, hanem lovagrendi személy töltötte be. Sőt a tehetségesebb és megbízhatóbb hadvezérek közül Gallienus kialakított egy vezérkart, amellyel megosztotta a hadviselés terheit is. Ennek tagjai megkapták a *princeps Protectorum* címet, amellyel Gallienus úgymond az érdemesek közül is kiválasztotta a legjobbakat.²⁰ Ráadásul Aleksander Krawczuk szerint a *protectorok* a császár személyes testőreiként is funkcionáltak.²¹ Alföldi András ugyanakkor ennek a császár körüli tisztikarnak a létrehozását tekinti a legjelentősebb III. századi újításnak a római hadsereg

¹⁵ Az alábbi bekezdést bővebben lásd HAVAS–NÉMETH–SZABÓ 2001. 455.

¹⁶ Lásd ALFÖLDY 2000. 160.

¹⁷ Lásd *Cambridge Ancient History* (továbbiakban CAH) 2005. 160.

¹⁸ Lásd de BLOIS 1976. 39.

¹⁹ Aurelius Victor *De Caesaribus*. XXXIII. 33. lásd SOUTHERN 2001. 92. és CAH 2005. 159. A császári rendelet léteéről nincs más bizonyíték, csak Aurelius Victor, így kétséges, hogy Gallienus kibocsátott volna egy ilyen ediktumot.

²⁰ Lásd SOUTHERN 2001. 90–91.

²¹ Lásd KRAWCZUK 2008. 428.

fejlődése kapcsán.²² Ezek között ugyanis nemcsak lovagi származású, hanem alacsony sorból, katonacsaládból származó, és csak érdemeik alapján lovagi státuszhoz jutó személyek is voltak. Ezeknek a tudományokban (leszámítva a hadtudományt) járatlan, olykor írástudatlan katonáembereknek a felemelkedését a birodalom szorongatott helyzete indukálta, és a principatus rendszerének elavultsága. Southern szerint maga Gallienus császár nem azért vetette meg a senatorokat, mert személyes gyűlöletet érzett irántuk (hiszen ő is régi, előkelő nemzetség sarja), hanem csak szükségből fordult a lovagokhoz a hadsereg vezetése és a provinciális közigazgatás terén. Ezt bizonyítja szerinte az a tény, hogy uralkodása alatt nem intézett általános támadást az *ordo senatoris* ellen, nem akarta elvenni a vagyonukat, társadalmi presztízsiüket és már birtokolt, kisebb tisztségeiket.²³ Lukás de Blois szerint a mellőzés hátterében az állt, hogy Valerianus ugyan fogságba került, de a senatusban még mindig voltak hívei, akik az apja politikájától teljesen elrugaszkodó Gallienusra veszélyesek lehettek. Ugyanis Valerianusnak a birodalom szegleteiben maradtak olyan emberei, akik feltehetőleg senatuspártiak voltak. A császár így tarthatott attól, hogy a senatorok Valerianus régi szemléletű követőihez (pl. Postumus; Macrianus, Valerianus kincstárnoka és élmezőnye *procurator* a perzsa hadjárat idején; vagy Regalianus, Pannonia Inferior helytartója) pártolnak, és őket támogatják vele szemben.²⁴ Egyszerűen fogalmazva tehát Gallienus nem bízott meg a senatorokban, ezért zárta el előttük a katonai és kormányzati pozíciókat. A császárnak tehát új emberek kellettek.

Az egyik forrást az alacsony sorból származó katonák adhatták. Septimius Severustól kezdve engedélyezett volt a még szolgálatban levő legionáriusok számára a házasságkötés, amelynek jelentősége és haszna a III. század első felében és közepén beigazolódott. Ugyanis az egyszerű közkatonák és altisztek családjaikat rendszerint magukkal vitték állomáshelyeikre, ahol gyermekeik a katonai táborok légkörében nőttek fel. Nem kétséges, hogy csak ez az egy pálya állhatott a rendelkezésükre, így a mindenkori császároknak némileg enyhült az utánpótlás kérdésének általános problémája. Gallienus korában a senatori rangúak képzetlenségéből és a velük kapcsolatos bizalmatlanságból fakadóan megnyílt a társadalmi felemelkedés lehetősége a legalacsonyabb rangú katonák számára is. Évekig tartó katonáskodás révén elérhetővé vált a lovagi rang, sőt fontosabb közigazgatási pozíciókba, vagy akár a Gallienust körülvevő *protectores*ba is bekerülhettek a legmértőbbek. Különösen előnyös helyzetbe kerültek a dunai hadseregek, amelyek igen fontos védelmi szerepet töltöttek be Gallienus alatt, így nem véletlen, hogy az innen származó, vagy itt szolgáló katonák profitáltak leginkább a császár reformjaiból.²⁵

A pannoniai származású²⁶ Publius Aelius Aelianus például egyszerű tiszthelyettesből hadsereget vezető praefectus lett, és végül elnyerte egy provincia kormányzását. Vagy nézzük magát Manlius Acilius Aureolust, aki géta pásztorból Gallienus lovassági parancsnoka, majd 267-től ellencsászára lett. Traianus Mucianus a katonai ranglétra aljáról Mesopotamia praefectusáig jutott, pályája csaknem 40 éves sikertörténet. Lucius Petronius Taurus Volusianus például 261-ben Gallienus társszolgálatos volt, majd pedig *praefectus praetorio*. Sorolhatnánk még más példákat is, mint a későbbi illír katonacsászárokat (Claudius Gothicust és Aurelianuszt), Theodotust (Egyiptom visszaszerzőjét, majd *praefectus*át), Heraclianust vagy Marcianust.²⁷

²² Lásd de BLOIS 1976. 26.

²³ Lásd SOUTHERN 2001. 95.

²⁴ Lásd de BLOIS 1976. 58.

²⁵ Lásd de BLOIS 1976. 57.

²⁶ Az Aquincumtól pár mérföldnyire északra fekvő Ulcisia Castrában született. Lásd de BLOIS 1976. 55.

²⁷ A példákat lásd SOUTHERN 2001. 103. és de BLOIS 1976. 42–43

A másik fő támaszt a lovagok adhatták, akik a társadalmi presztízs szintjén nem, de a vagyoni helyzetet tekintve többségük beérte, vagy akár felül is múlta a senatorokat. Az *ordo equester* számára is kiváló karrierpályát nyújtott a hadsereg és a hivatalviselés. Már jóval Gallienus előtt előfordult, hogy a határ menti, fenyegetett provinciákba ideiglenesen lovagot neveztek ki kormányzónak.²⁸ Az adott tartomány stabilizációjához ráadásul teljes hatáskört kaptak, mintha az *ordo senatorishoz* tartoztak volna. Az időszakos kinevezések is azt bizonyítják, hogy a Severusok és a Gallienusig uralkodó katonacsászárok alatt a gazdag, nagybirtokos senatorok többsége sokkal inkább a saját földjeinek jövedelmezésével és a haszonszerzéssel foglalkozott. Hiába járták végig a *cursus honorum* lépcsőfokait, nagy részükből hiányzott a kellő szaktudás és tapasztalat az államügyek intézéséhez. Ennek következtében a császárok sokkal inkább a katonapályán felemelkedő lovagokhoz nyúltak. A Gallienus iránti gyűlölet az *ordo senatoris* részéről abból fakadt, hogy ő terjesztette ki radikálisan a mellőzésüket a katonai és közigazgatási hivatalokból. Felismerte, hogy a senatorok már csak gazdasági szinten bírnak elsöprő potenciállal, de a mérhetetlen vagyonbirtoklás nem lehet elegendő az állami tisztségviseléshez, különösen a 260-as évek bel- és külpolitikai mélypontjának idején.

Gallienus ezért a saját területének katonai megvédésén túl jelentős átalakítást végzett a provinciák közigazgatásában is. A fordulópont itt is valószínűleg a 259–260-as év lehetett, amikor Valerianust elfogták a perzsák. Addig a közös uralkodás évei alatt a provinciális közigazgatásban főként senatorok kaptak helyet. A 259–268 közötti időszakban azonban több tartomány élén már ún. *praesesek* állnak, akik már az *ordo equester*ből valók, és a senatusi provinciákat irányító *proconsulok* és *propraetorok* hatáskörével bírva kormányoznak. Southern és de Blois szerint valószínűleg a *limes* mögötti, barbár támadásoknak kitett provinciákban kormányoztak.²⁹ Ezek a tartományok tapasztalt, gyakorlott katonákat követeltek, akik ráadásul még közigazgatási, adószedési és bíraskodási jogkörrel is bírtak. Így a *praeses* tisztséget csakis a császár köréhez tartozó személyek tölthették be. Valószínűleg ilyen vezetés alatt állt Arabia és Cilicia (perzsák miatt), a két Pannonia (barbárok és belső elégedetlenség miatt), Hispania Baetica (Postumus és a frankok miatt) és Sardinia (kalózkodás következtében).³⁰ A közigazgatás terén tehát Gallienus a veszélyzónába tartozó provinciák élére kizárólag csak lovagokat nevezett ki, míg a limestől távoli tartományokban váltogatta a lovagokat és a senatorokat.

Birodalmak a birodalomban –

Gallienus politikai kapcsolatai Attalusszal, Odenathusszal és Postumusszal

A birodalom biztonságpolitikája azonban nemcsak a tehetséges, megbízható emberek alkalmazását követelte meg a vezető pozíciókban, hanem szövetségesek keresését is. Ennek kapcsán elég a markomann Attalus és a palmyrai Odenathus példáját hozni.

Gallienus császárnak valószínűleg 258 körül, Ingenus lázadásának leverése után szembeülnie kellett a dunai provinciák kiszolgáltatottságával. A biztosabb védekezés érdekében vehette fel a kapcsolatot, és köthetett szövetséget Attalusszal, a markomannok egyik törzsfőnökével.

²⁸ Az ideiglenes *proconsuli* jogkörrel bíró lovagok a provinciákat, mint *VIRI EGREGII* vagy *VIRI PERFECTISSIMI* irányították. Lásd de BLOIS 1976. 47.

²⁹ Lásd de BLOIS 1976. 51. és SOUTHERN 2001. 94.

³⁰ Lásd de BLOIS 1976. 51–52.

A szerződés tartalma a következő lehetett: Attalus és törzse letelepedhet a római földre, és a *limes* egy szakaszán védi a birodalmat Pannonia Inferiorban, cserébe Gallienus ágyasává fogadja a markomann törzsfő lányát, Pipát.³¹ Gallienust a római szerzők eléggé negatívan ítélik meg, többek között a Pipával való „bűnös szerelme” miatt is,³² mert nem a politikai szándékot látták mögötte, hanem azt, hogy a császár egy germán nőért érzett vágya miatt barbárokat engedett be római földre. Ez azonban nem volt új keletű dolog. Már Marcus Aurelius korától kezdve a császárok előszeretettel telepítettek le a *limes* mögé barbár néptöredékeket, amellyel a birodalom hatékonyabb védelmét kívánták biztosítani. Valószínűleg Gallienus is biztonsági okokból kötött szövetséget Attalusszal, és nem a Pipa iránt érzett vonzalomból kiindulva. Krawczuk szerint ugyanis Gallienus és felesége, Cornelia Salonina között igen harmonikus viszony állhatott fenn, amelyet a *Concordia Augustorum* („az *augustus* és az *augusta* egyetértése”) feliratú pénzérmék bizonyítanak.³³ Gallienus és Attalus szövetsége tehát a 260-as években biztosabb védelmet nyújtott a dunai *limes*en, és a markomann törzsfőnök lánya volt a szerződésük szükséges biztosítóka.

A másik fontos szövetséges Septimius Odenathus lett, aki még apja, Hairan révén római polgárjoggal bírt, amit még a családnak Septimius Severus adományozott.³⁴ Odenathus kezdetben I. Sápúr perzsa királynál próbálkozott szövetségekötéssel, de miután nem ért célrt, és Valerianus korábbi tisztjei, Ballista és az idősebb Macrianus fellázadtak Gallienus ellen keleten, hirtelen harapófogóba került. Ezért kötelezhette el magát végül Róma oldalán, és persze Gallienus is jelentős hasznot húzott, hiszen Odenathus egyrészt kivégeztette Ballistát és Macrianus kisebbik fiát, Queitust, másrészt átvette a perzsák elleni háború irányítását. Odenathus jelentős eredményeket ért el keleten, visszaállította a birodalom keleti határát, sőt, 266-ban betört a perzsák földjére, és fővárosukat, Ktésziphónt is elfoglalta.³⁵ Sikereit látva Gallienus több címmel is felruházta, amelyet a pénzérmék feliratai igazolnak: *Corrector totius Orientis*,³⁶ *Dux Romanorum* és *Imperator*. Odenathusból ugyan sosem lett társcsászár, de a keleti provinciák felett gyakorlatilag ő uralkodott, és Gallienusnak nem volt beleszólása az ügyek intézésébe.

Így ahogy Attalus Pannoniában, úgy Odenathus keleten építhette ki a saját *cliens*királyságát, amely 267-ben bekövetkezett haláláig kiterjedt Szíriára, Palesztinára, Mesopotamiára, Arabiára és Asia Minor keleti felére.³⁷

A legérdekesebb helyzet azonban nyugaton alakult ki, amikor Postumus, Germania Inferior helytartója fellázadt Gallienus ellen. 260 nyarán Postumus a seregével Colonia Agrippinensium ellen vonult, ahol a helyőrség áttált az ő oldalára, és kiadta neki Gallienus fiát, Saloninust, és nevelőjét, Silvanust, akiket azonnal kivégeztetett. A császár ugyanis őket hagyta hátra a rajnai *limes* védelmére, míg ő Illyricumba vonult, ahol már 258-tól kezdve belső zavargások voltak, miután legidősebb fia, ifjabb Valerianus betegségben vagy Ingenuus ármánykodása következtében meghalt.³⁸ Ingenuust még 258-ban legyőzték Gallienus vezérei, de Pannonia Inferior új helytartója, Regalianus is fellázadt a császár ellen, így Gallienusnak már személyesen kellett felvonulnia, hogy újra megerősítse hatalmát Illyricumban. A császár apjának, Valerianusnak a

³¹ Lásd de BLOIS 1976. 34.

³² Pl. Aurelius Victor 33. 1998. 282

³³ Lásd KRAWCZUK 2008. 166.

³⁴ Lásd SOUTHERN 2001. 100.

³⁵ Lásd SCARRE 2008. 181.

³⁶ „Az egész Kelet kormányzója”.

³⁷ Lásd de BLOIS 1976. 35.

³⁸ Scarre szerint betegség áldozata lett. Lásd SCARRE 2008. 175.; Hasonlóan vélekedik KRAWCZUK 2008. 418. Southern szerint Ingenuus keze lehet a dologban. Lásd SOUTHERN 2001. 79.

fogságba esése keleten csak még kedvezőbbé tették Postumus számára a körülményeket, hogy fellázadjon. A dunai és a rajnai határvidéki tartományok felkeléseinek oka Krawczuk szerint a provinciáknak az önző és rövidlátó felfogása lehetett, amely szerint császáruk elhanyagolja a védelmüket, míg seregeiket oda vezénylik, ahol a császár tartózkodik.³⁹ Ez természetesen nem volt helyes feltételezés, de az egyértelműen bebizonyosodott, hogy egy ember már nem képes a birodalom minden problémáját megoldani. Postumus pedig, aki a térség egyik bátor helytartója volt, kétségtől elvonhatatlanul alkalmasnak mutatkozott a rajnai határ védelmére. 261 végére a limesen túlra szorított minden barbár népet, és eltökéltségét látva több provincia is elfogadta őt császárnak.⁴⁰ Hozzá pártolt Gallia, Britannia és Hispania is. Központja a mai Trier (Augusta Treverorum) lett, ahol aranypénzt is veretett.⁴¹

Így jött létre az a „Gall Birodalom,” amely mint állam az államban funkcionált, hiszen évente consulyálasztást tartottak, Postumus saját praetorianus gárdát állított fel és más római intézményeket is átvett.⁴² Szabó Edit szerint azonban nem beszélhetünk a Gall Birodalomról úgy, mint különálló államról, ugyanis sem Postumus, sem az őt követő galliai ellencsászárok⁴³ nem akarták hatalmukat az egész birodalomra nézve legitimálni, csupán a császári címmel érvényt akartak szerezni a nyugati provinciák védelme kapcsán hozott intézkedéseiknek.⁴⁴ Így Szabó úgy véli, hogy sokkal inkább a tetrachia korában működő társcsászárok szintjén funkcionáltak a „gall császárok.”

A nyugati területek visszaszerzése érdekében Gallienus több hadjáratot⁴⁵ is indított, de nem tudta visszaszerezni ezeket. Valószínűleg a 263-as hadjárat idején a császár ostrom alá vette Augusta Treverorumot, amelyet csak azért kellett félbe hagyni, mert Gallienus megsebesült. Egyes történészek feltételezik, hogy a sikertelen ostrom után nagy, átfogó hadjáratra már nem került sor, sőt Gallienus valószínűleg kiegyezhetett Postumusszal.⁴⁶ Krawczuk szerint a szerződés mögött Gallienusnak az a politikai megfontolása állhatott, hogy Postumus ugyan az ellensége, de ha megvédi a nyugati tartományokat, akkor a birodalom javát szolgálja.⁴⁷ A szerződés után Postumusszal a birodalom nyugati fele így elszakadt, de védelme biztosítva volt. A „Gall Birodalom” létrejöttével beigazolódott, hogy a birodalom irányítását egy ember már nem képes ellátni, és szükség van társuralkodókra. Ezért eléggé valószínű, hogy a „gall császárok” működése mintául szolgálhatott a tetrarchia rendszerének kialakításakor.

³⁹ Lásd KRAWCZUK 2008. 420.

⁴⁰ Lásd SCARRE 2008. 178.

⁴¹ Lásd KRAWCZUK 2008. 420.

⁴² Lásd SOUTHERN 2001. 97. és lásd GRANT 1996. 158.

⁴³ A „Gall Birodalom” császárai: Postumus (260–268), Marius (268), Victorinus (269–271) és Tetricus (271–274)

⁴⁴ Lásd HAVAS–NÉMETH–SZABÓ 2001. 568.

⁴⁵ Southern szerint 261, 265 és 266 táján voltak ezek. Lásd SOUTHERN 2001. 98. Grant és Krawczuk szerint 263-ban is volt egy. Lásd GRANT 1996. 158–159. és KRAWCZUK 2008. 428.

⁴⁶ Ezt Grant szerint Gallienus 263 után kibocsátott pénzérmeinek egyes feliratait bizonyítják: pl. *SALUS PROVINCIARUM* („provinciák jóléte”), *RESTITUTOR ORBIS* („a földkerekség helyreállítója”), *INTERNUNTIVS DEORUM* („istenek hírnöke”). Lásd GRANT 1996. 159.

⁴⁷ Lásd KRAWCZUK 2008. 428.

Gallienus kísérletei a birodalom pénzügyi helyzetének konszolidálására

Gallienus a megfelelő emberek és szövetségesek kiválasztása mellett a pénzügyekkel kapcsolatos politikáját is a hadsereg érdekeinek rendelte alá. A III. század első felében már egyre szembetűnőbb a bevételek elapadása, és a kiadások ugrásszerű emelkedése a birodalomban. Ebben nagy szerepet játszottak a germán és más népek (pl. perzsák, roxolánok, szarmaták) betörései, akikkel szemben a birodalomnak jelentős katonai erőt kellett kiállítania, de ennek költségei folyamatosan nőttek. Ezért az adók növelésével és újak kibocsátásával akarták növelni a bevételt, de a birodalomban nagyfokú termelés-visszaesés és elnéptelenedés kezdődött meg épp a külső támadások és a távolsági kereskedelem válsága miatt. A császárok a hiányt a pénz devalválásával (a nemesfém kivonásával) és egyre több pénzérme kibocsátásával próbálták pótolni. Gallienus uralkodása alatt a pénz értéktelenedése még inkább a tetőfokára hágott, mivel a kiadások nem változtak, de a bevételek jelentősen megcsappantak a nyugati területek elszakadásával. Problémák már a 250-es években elkezdődtek, de Gallienus egyeduralma alatt teljesedtek ki.

A helyzet olyan súlyos volt, hogy a legelterjedtebb ezüstpénz, az *antoninianus* Gallienus alatt szinte teljesen értéktelenné vált: a devalváció révén 50 százalékos ezüstartalma mindössze 2 százalékra süllyedt le.⁴⁸ Tetézte a bajt, hogy Dacia részleges kiürítésével a császár fennhatósága alól jelentős bányák kerültek ki, így csökkentek a bányajövedelmek is. Nemesfémhiány lépett fel, az árak rohamosan nőttek a pénz inflálódásának köszönhetően, de Gallienusnak sokkal nagyobb gondja volt a hadsereg zsoldjának fizetése, hiszen az értéktelenné vált *antoninianusszal* a katonák nem tudtak mit kezdeni. Ugyanakkor nem mindig a várt időben került sor a zsoldfizetésre, mivel a központi kincstár nehezen tudta eljuttatni a zsoldot a határ menti provinciákban harcoló seregekhez.

Ennek kiküszöbölésére két fontos lépést tett. Egyrészt a limes menti tartományokba az ő megbízható emberei, mint *praesese*k kerültek, akiknek a védelem megszervezése mellett biztosítani kellett az adók zökkenőmentes beszedését is. Másrészt a főbb katonai támaszpontokon Gallienus pénzverdéket is alapított, így lehetségessé vált a hadsereg rendszeres fizetése, és lecsökkent a pénzzzállítás rizikója.⁴⁹ Így alapult pénzverde Mediolanumban (258-259 táján), Smyrnában (267), és Sisciában illetve Sirmiumban.⁵⁰ Jelentős volt a mai Köln pénzverdéje is, amely azonban Postumus lázadásával elveszett.

Gallienus szakított apja pénzszerzési politikájával, amely a gazdag keresztények vagyonelkobzására épült 257-től. Ehelyett új jövedelemforrást választott: az *aurum coronianumot*. Voltaképp ez a császár által veretett aranypénz volt, amelyet egy-egy nagy győzelem aratásakor bocsátottak ki.⁵¹ Ilyenek például Gallienus idején a *Dacicus Maximus* győzelmi cognomennel ellátott pénzérmék, amelyek a császár karpok elleni 257-es sikereiről emlékezik meg.⁵² Szintén a társcsászárság éveiben (250-es évek második felében) aratott győzelmeiről emlékeznek meg olyan érmefeliratok, mint a *Germanicus Maximus* és a *Restitutor Galliarum* („a gall provinciák

⁴⁸ Lásd HAVAS-NÉMETH-SZABÓ 2001. 569.

⁴⁹ Lásd SOUTHERN 2001. 97.

⁵⁰ Lásd de BLOIS 1976. 93–94. és SOUTHERN 2001. 97.

⁵¹ Lásd SOUTHERN 2001. 97. és lásd de BLOIS 1976. 90–91.

⁵² Lásd HAVAS-NÉMETH-SZABÓ 2001. 567.

⁵³ Lásd KRAWCZUK 2008. 417.

⁵⁴ Lásd SOUTHERN 2001. 97.

⁵⁵ Lásd GRANT 1996. 154.

helyreállítója”), amelyek Gallienus sikereiről tesznek tanúbizonyságot a rajnai határvidéken folytatott, germánok elleni harcokról.⁵³ A császár ezekkel az aranypénzekkel nemcsak a katonákat kívánta fizetni, hanem stabilabb pénzürmét akart elterjeszteni az elértéktelenedett *antoninianus*ok helyett. Azonban hiábavaló volt minden törekvése, ugyanis a lakosság túlnyomó része továbbra is a régebbi pénzekhez ragaszkodott, és nem az újakhoz, amelyeknek a központi hatalom szabta ki az értékét.⁵⁴

Kibocsátott olyan *aureus*okat (aranypénzeket) is, amelyek a császári propaganda közvetítő eszközei voltak. Ilyenek például az olyan pénzürmék, amelyeken a *Gallienus cum Exercitus Suo* („Gallienus a hadseregével”) felirat szerepel,⁵⁵ vagy a *Gallienae Augustae*. Ezekkel a császár talán ki akarta nyilatkoztatni, hogy az általa birtokolt területnek korlátlan ura és *imperatora*. Vannak olyan érmefeliratok is, amelyeken a császár az istenekkel ábrázolva fordul elő. A leggyakoribbak Iuppiter, Sol napisten, Apollon, Diana és Herkules.⁵⁶ Gallienus célja ezzel valószínűleg hatalmának legitimációja volt: ő, Gallienus, az istenek kegyéből uralkodó császár, akit kedvelnek az égiek.

Gallienus ha nem is oldotta meg a pénzügyi válságot, de átmenetileg enyhítette a helyzetet. Számára az adott körülmények között a legfontosabb a katonák zsoldjának fizetése volt, amelyet sikerült biztosítani. A birodalom pénzügyi viszonyait tehát a hadsereg és saját hatalmi érdekeihez igazította azért, hogy a központi irányítás szilárd maradjon. A gazdasági válságot és a társadalmi különbségek növekedését azonban az adott viszonyok között nem oldhatta meg.

Értékelés

Összességében elmondható, hogy Gallienus a 260-as évektől kezdve mind a közigazgatásban, mind a pénzügyekben véghez vitt újításait katonai és védelmi szempontok szerint hozta meg. Nem követett előre eltervezett reformpolitikát, hanem fennálló viszonyokhoz alkalmazkodva próbálta megmenteni a birodalmat. Ennek érdekében hozta létre a gyors mozgású mediolanumi lovasságot, és ennek megfelelően alkalmazott válogatott *vexillatió*kat, amelyeket a főbb stratégiai pontokon helyezett el. Felismerte, hogy a birodalom gépezetében egyre hangsúlyosabb szerephez jut a hadsereg, ezért főként képzett, megbízható és bátor katonákkal vette magát körül a hadvezetésben, és a közigazgatásban. A körülmények kényszerítő ereje folytán, de elfogadta Palmyra és Odenathus hatalmát a keleti provinciák felett, míg a nyugati részen kiformalódó „Gall Birodalmat” csak azért tűrte meg, mert Postumus képes volt megvédeni a hozzá pártolt területeket. A pénzügyek terén megteremtette azokat a körülményeket, amellyel a válság ugyan nem oldódott meg, de képes volt fizetni a katonái zsoldját. A birodalom krízishelyzetének megfelelően tett lépéseit túlzás lenne reformoknak tekinteni, de az kétségtől igaz, hogy olyan alapokat fektetett le, amelyekkel utódai a konszolidáció útjára terelték a birodalmat.

Southern szerint a késő római birodalom újjáépítésében három császár játszott jelentős szerepet: Gallienus, aki megtette a kezdőlépéseket; Diocletianus, aki folytatta; és végül Constantinus, aki befejezte.⁵⁷ Gallienus érdeme tehát abban rejlik, hogy megoldási kísérleteivel rávilágított a principatus rendszerének elavultságára, és fenntarthatatlanságára, illetve egy új birodalmi struktúra szükségességére. Az általa használt módszerek közül az őt követő császárok (pl. Aurelianus, Diocletianus) is többet átvettek.

✱

⁵⁶ Lásd SOUTHERN 2001. 104.

⁵⁷ Lásd SOUTHERN 2001. 3.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDY GÉZA: A Római Birodalom válsága és a társadalmi átalakulás. In *Római társadalomtörténet*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó. 152–175.
- AURELIUS VICTOR: Történelem dióhéjban. In Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...: a görög és a római történelem forrásai*. Budapest, 1998, Corvina. 281–284.
- BOWMAN, ALAN K. – GARNSEY, PETER – CAMERON AVERIL: *The Cambridge Ancient History. Vol. XII. The crisis of the Empire A. D. 193–337*. Second Edition. 2005, Cambridge University Press. 156–162.
- de BLOIS, LUKAS: *The policy of the emperor Gallienus*. Leiden, 1976.
- GOLDSWORTHY, ADRIAN: *A római hadsereg története*. Pécs, 2004, Alexandra. 200–215.
- GRANT, MICHAEL: *Róma császárai*. Corvina. Budapest, 1996. 149–160.
- HAVAS LÁSZLÓ – NÉMETH GYÖRGY – SZABÓ EDIT: *Római történeti kézikönyv*. Budapest, 2001, Korona Kiadó. 455.
- KRAWCZUK, ALEKSANDER: *Római császárnék*. Szeged. 2008, Lazi. 164–168.
- KRAWCZUK, ALEKSANDER: *Római császárok*. Szeged. 2008, Lazi. 409–456.
- SCARRE, CHRIS: *Római császárok krónikája*. A Római Birodalom császárkorának története. Budapest, 2008, Móra Könyvkiadó. 170–185.
- SOUTHERN, PAT: *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London and New York. 2001, Routledge. 1–14., 78–108.
- SZABÓ EDIT: A politikai válság mélypontja. Valerianus és Gallienus császársága (253–268). In Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: *Római történelem*. Budapest, 2007, Osiris. 566–572.
- ZÓSZIMOSZ: *New History*. Book I. Green and Chaplin. London. 1814. Transcribed by Roger Pearse. Ipswich. UK. 2002. elérhető: http://www.tertullian.org/fathers/zosimus01_book1.htm

GERGŐ, GÖNCZI

The attempts of emperor Gallienus for resolving the military, administrative and economical crisis of the Third Century Rome (253–268)

The Third Century was the darkest period in the Roman Empire's history. The imperial structure of the principate, which was created by the great August, could not cope with the new problems successfully. Around 259 or 260, when emperor Valerian was captured by the persians, the circumstances of the crisis became more serious. The empire needed new ways, and Gallienus was himself, who made the first urgent steps.

In the years of 260 he added important changes. Under his reign new mixed units appeared in the roman army, which were called by *vexillationes*. He fortified the empire's defensive system with many strongholds, and the most important among of these was Milan. Instead of the senators he raised up the talented knights and soldiers to the main military, administrative and financial positions. Gallienus also founded new mints, and with his golden coin (*aureus*) he tried to resolve the monetary crisis.

On the whole we can say, that the empire's reconstruction began with Gallienus, because he had created the necessary conditions for a new Rome.